

§ 2. Μεταγενεστέρα εποχή μέχρι τοῦ Grotius

Πλείστοι συγγραφείς, ἴδια θεολόγοι, τῆς περιόδου ταύτης προσέφυγον εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, χρησιμοποιήσαντες τοῦτο διὰ σκοποῦς διαφόρους.

Δύο ἦσαν κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τὰ κυριώτερα προβλήματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου προσεπάθησε νὰ δώσῃ λύσιν, τὸ πρόβλημα τῆς συγκρούσεως μεταξύ τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, τῆς τελευταίας ταύτης διεκδικούσης ὑπεροχὴν καὶ ἐπομένως ὑποταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος τῷ Πάπῃ, ὅστις ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ ἄμεσος διερμηνεὺς τῶν θείων βουλῶν, καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ὁρίων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐξουσίας.

Ὡς πρὸς τὴν λύσιν τοῦ πρώτου προβλήματος ἡ αὐτὴ περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου θεωρία χρησιμοποιηθεῖσα πρὸς ἄρσιν τῆς εἰρημένης συγκρούσεως καταλήγει ἐν τούτοις εἰς συμπεράσματα διάφορα ἀναλόγως τῶν συγγραφέων.

Τινὲς ἐχρησιμοποίησαν τὴν ἰδέαν ταύτην, ἵνα συμπεράνωσιν ὑπὲρ τῆς ὑποταγῆς τῆς Πολιτείας τῇ Ἐκκλησίᾳ¹, ἢ τοῦλάχιστον

1) Οὕτως ὁ S. Augustinus π. χ. ἐν τῷ περιφήμῳ αὐτοῦ ἔργῳ «De civitate Dei» π. χ. χρησιμοποιεῖ τὴν θεωρίαν ταύτην, ἵνα ἀποδείξῃ τὴν τελείως ἐγκοσμίαν πηγὴν τοῦ Κράτους ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως ἐξευτελίση τοὺς τίτλους τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ἀξίας τούτου ἐναντι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας. Τὸ Κράτος, καταλήγει ὁ Αὐγουστίνος, εἶναι θεσμὸς κακός, τέκνον τοῦ ἁμαρτήματος καὶ ἔργον τοῦ διαβόλου. Ἄλλ' ἡ πάλη μεταξύ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ διαβόλου πρέπει νὰ λάβῃ τέλος διὰ τοῦ θριάμβου τοῦ Θεοῦ. Τὸ Κράτος προόριστα νὰ ἐξαφανισθῇ «ad aeternum supplicium subire cum diabolo» (βλ. De civitate Dei XV, 1) καὶ εἰς τὴν θέσιν τούτου νὰ ὑποκατασταθῇ τὸ Κράτος τοῦ Θεοῦ, «Una (Societas) quae praedestinata est in aeternum regnare cum Deo». (reciv. Dei ἐνθ' ἄνω.) ἀληθῆς βασιλεία τῆς εἰρήνης καὶ τῆς δικαιοσύνης. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅμως, δοθείσης τῆς κακίας καὶ τῆς πρὸς τὸ ἁμαρτάνειν τάσεως τῶν ἀνθρώπων, τὸ Κράτος δεόν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναγκαῖον κακὸν καὶ δεόν νὰ ὑποβληθῇ ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν καὶ τὴν πνευματικὴν

χιστον εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀπολυταρχίας ὑπὲρ τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἄλλοι ὅπως καταλήξωσιν ἀντιθέτως εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς Ἐκκλησίας τῇ Πολιτεῖα, ἄλλοι εἰς τὴν πλήρη ἀνεξαρτησίαν τῶν δύο τούτων ἐξουσιῶν καὶ ἄλλοι τέλος ὅπως συμβιβάσωσι τὰς δύο διεστῶσας ἐξουσίας διὰ συγχωνεύσεως τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου μετὰ τῆς θεοκρατίας.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δεύτερον ἀνωτέρω πρόβλημα, ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἐχρησιμοποιήθη, ὅπως περιορισθῆ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἀπολυταρχία πρὸς προστασίαν τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τῶν ἀτόμων καὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως.

Θὰ ἀναφέρωμεν κατωτέρω ἐν μεγίστη συντομίᾳ τοὺς κυριωτέρους τῆς ὑπὸ τὴν παράγραφον ταύτην περιόδου συγγραφεῖς, οἵτινες ἐνεπνεύσθησαν ἢ πάντως ἐπηρεάσθησαν ὑπὸ τῆς περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδέας.

S. Thomas Aquinas (1227—1274)¹. Ἐπειράθη νὰ

διεύθυνσιν τῆς ἐκκλησίας χρησιμοποιούμενον πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν ταύτης. Πρβλ. **Reuter**, *Augustinische Studien*, 1887, σ. 128 κ. ἐπ. **Rehm**, *Geschichte* κ.τ.λ. ἐνθ' ἄνωτ., σ. 156. **Emile Friedberg**, *Die mittelalterlichen Lehren über das verhältnis von Staat und Kirche. Augustinus triumphans. Marsilius von Padova*. Ἐν *Zeitschr. f. Kirchenrecht*, τ. VIII, Tübingen 1869, σ. 74 κ. ἐπ.

1) Ὁ κυριώτατος ἐκπρόσωπος τῆς Σχολαστικῆς φιλοσοφίας. Τὸ μεγαλύτερον ἔργον αὐτοῦ εἶναι τὸ *Summa Theologica*.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων σπουδαίων αὐτοῦ ἔργων ἐνδιαφέρον δι' ἡμᾶς ἐφόσον ἀναπτύσσονται ἐν τούτῳ αἱ πολιτικαὶ θεωρίαι τοῦ συγγραφέως, τυγχάνει τὸ «*De Regimine Principis*», ὕπερ μέχρι τοῦ 4ου κεφ. τοῦ 2ου βιβλ. ἐγγραφή ὑπ' αὐτοῦ τούτου τοῦ συγγραφέως, τὸ ὑπόλοιπον δὲ καίτοι συνεχισθὲν ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ *Tommaso di Lucca* ἀντιπροσωπεύει οὐχ ἥττον τὰς σκέψεις τοῦ *S. Thomae*, ἐφ' ὅσον τοῦ ἐγγράφου κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ διδασκάλου. Βλ. **Ornanam**, *Études germaniques*, II, σ. 367 **Forti** *Istituzioni civili*, σελ. 342. Τὸ ἐν λόγῳ ἔργον εὑρεται ἐν τῇ ἐκδόσει: *Divi Thomae Aquinatis opera omnia* t. XVIII. Roma MDLXX, σελ. 160—193.

Ἐπίσης καὶ γαλλικὴ μετάφρασις τῶν ἀνωτέρω ἔργων: «*Somme*

συμβιβασία τὰς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸς τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν. Μελετῶν τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας διαστέλλει τὴν οὐσίαν τῆς ἐξουσίας τὸ μὲν, τὴν ἐξουσίαν δηλαδὴ καθ' ἑαυτήν, ἣτις πηγάζει ἐκ τοῦ Θεοῦ ὡς δημιουργοῦ τοῦ παντός, καὶ τὸν τρόπον τῆς ἀσκήσεως ταύτης, δηλαδὴ τὴν ἐξουσίαν ἰn concreto ἐφαρμοζομένην ἐν τινι κοινωνίᾳ. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ περιπτώσει ὁ S. Thomas ἀναγνωρίζει ἀνθρωπίνην πηγὴν τῆς ἐξουσίας δηλαδὴ τὸν λαόν, ὅστις βεβαίως δύναται νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἐξουσίαν ταύτην τῷ αὐτοκράτορι¹.

Μᾶλλον σαφεῖς καὶ κατηγορηματικοὶ ὑπῆρξαν οἱ Γιβελῖνοι² φιλόσοφοι G. Occam καὶ Marsilius Patavinus.

G. Occam (1290—1342)³. Ἐν τῷ συγγραφεῖ τούτῳ ἀπαντῶσι σαφῶς αἱ θεωρίαι τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ

theologique» (edit. vivès). De Regime principis, trad. Roguet, édition de la Gazette française, 1926.

Ἐπὶ τοῦ συγγραφέως τούτου: Βλ. Zeiler, L'idée de l'Etat dans St Thomas d'Aquin 1910. Schilling, Die Staats—und Soziallehre des hl. Thomas von Aquin, 1923. I. Baumann, Die Staatslehre des heiligen Thomas von Aquino, Leipzig, 1873. R. Linhardt, Die Sozialprinzipien des hl. Thomas von Aquin, Freiburg, 1932. Antonides, Die Staatslehre des hl. Thomas, 1896. Tischleder, Ursprung u. Träger der Staatsgewalt nach der Lehre des hl. Thomas und seiner Schule, 1923. Bertillanges, St Thomas d'Aquin, 4η ἐκδ., 1925. Roland—Gosselin, La doctrine politique de St Thomas d'Aquin, 1928. A. Magola, Le teorie politiche de S. Tomaso d'Aquino, 1912.

1) Βλ. L. Duguit, Traité κ.λ.π. τ. I. σελ. 558, 572 κ. ἐπ. Atger ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 58 Franz Xaver Arnold Die Staatslehre der Cardinals Bellarmin, Munchen, 1934 σελ. 199 κ. ἐπ.

2) Οὗτοι, ὡς γνωστόν, ἀντιθέτως πρὸς τοὺς Γουέλφους οἵτινες ἦσαν κεκηρυγμένοι ὑπὲρ τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἐξουσίας τοῦ Πάπα, ὑπεστήριξαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τοῦ Κράτους ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας. Μεταξὺ τούτων ἰσχύεται καὶ ὁ Δάντης (Dante Aligheri 1262—1321).

3) Οὗτος τυγχάνει ὁ κυριώτερος ὑπέρμαχος τῆς ὀνοματοκρατίας, τῆς ἐλευθέρου σχέσεως καὶ πολέμιος τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τοῦ Πάπα

τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων¹. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ ὅπως συνηγορήσῃ ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας ὁ G. Occam ὑποστηρίζει ὅτι ἡ κυριαρχία πηγάζεται ἐκ τῆς βουλήσεως τοῦ λαοῦ· διακηρύττει δ' ἐξ ἄλλου τὴν ἀρχὴν τῶν φυσικῶν τοῦ ἀτόμου δικαιωμάτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὴν ὑποχρέωσιν πρὸς σεβασμὸν τούτων παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἵνα ὑπεραμυνθῇ τῆς ἐλευθέρως σκέψεως².

Marsilius Patavinus³ (1270—1340). Ὁ σπουδαιότατος οὗτος συγγραφεὺς τυγχάνει μεταξὺ ἐκείνων οἵτινες σαφῶς, κατηγορηματικῶς καὶ σθεναρῶς ὑπεστήριζαν τὴν ἰδέαν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας ἐν συνδυασμῷ μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Τὴν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας σύγκρουσιν λύει διὰ τῆς τελείας ὑποταγῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας τῇ πολιτικῇ τοιαύτῃ, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι καὶ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία εἶναι θεῖος θεσμὸς περιλαμβάνων καὶ τὸ πνευματικὸν στοιχεῖον, ἐπομένως καὶ τὴν Ἐκκλησίαν.

Τὸ πρόβλημα, ὅπερ ὁ M. Patavinus θέτει ἐν τῷ ἔργῳ

1) Βλ. Lasson, System der Rechtsphilosophie, Berlin u. Leipzig, 1882, σ. 83.

2) Βλ. Friedberg, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 79 κ. ἐ. Berolzheimer ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 130 κ. ἐπ. Atger, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 82 κ. ἐπ. Laviosa, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 152. Dallari, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 3. Ravà, ἐνθ' ἄνωτ., § 45.

3) Βλ. Marsilius Patavinus, Defensor pacis ἔκδ. 1522. Καὶ ἐπ' αὐτοῦ: Meyer, Etude sur Marsile de Padoue, Strassbourg, 1870. F. Battaglia, Marsilio da Padova e il «Defensor pacis», 1924 τοῦ αὐτοῦ. Marsilio da Padova e la filosofia politica del medio evo, Firenze, 1928. B. Labanca, Marsilio da Padova, Padova, 1882. Vadalà Papale, Le leggi nelle dottrine di Dante e di Marsilio da Padova, Torino, 1898. A. Nimis, Marsilius von Padua republicanische Staatslehre, Mannheim, 1897. Riezler, Die literarischen Widersacher der Päpste zur Zt Ludwig des Bayern, Leipzig, 1876. R. Scholz, Marsilius von Padua und die Idee der Demokratie, ἐν Zeitschrift für Politik, τ. I, 1908, σ. 61—84. Α. Σβώλου, Συνταγματικὸν Δίκαιον, τ. Α', σελ. 21. Βλ. ἐπίσης τὰ προαναφερθέντα ἔργα τῶν Gierke, σ. 125 κ. ἐπ. Rehm, Geschichte κ.τ.λ., σ. 185 κ. ἐπ. Friedberg, σ. 69 κ. ἐπ. Berolzheimer, τ. II, σ. 131. Treumann, σ. 23, κ. ἐπ. Atger, σ. 70 κ. ἐπ.

αὐτοῦ «Defensor pacis», εἶναι ἐκεῖνο τοῦ κοινωνικοῦ καλοῦ καὶ τῶν μέσων, δι' ὧν τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῆ. Ὁ συγγραφεὺς ἀπαντᾷ ὅτι τὸ ἠθικὸν καὶ ὑλικὸν καλὸν τῆς κοινωνίας συμπίπτει πρὸς ἐκεῖνο τῶν ἰδίων ταύτης μελῶν. Ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ καλοῦ τούτου συνέστησαν αἱ κοινωνίαι. Ἄν τὰ μέλη κοινωνίας τινὸς δὲν ἠσθάνοντο τὴν ἀνάγκην τῆς ἀμοιβαίας συνδρομῆς, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ ἐγερθῶσι βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον ἀπὸ τῆς ἐφημέρου ἐνώσεως τῶν φύλων εἰς τὴν τῆς οἰκογενείας, ἀπὸ τῆς οἰκογενείας εἰς τὴν νομάδα, ἀπὸ ταύτης εἰς τὴν πόλιν καὶ τέλος εἰς τὴν αὐτοκρατορίαν.

Διὰ τὴν κοινωνικὴν ὅμως συμβίωσιν ἀναγκαῖα καθίσταται ἡ ὑπαρξίς νόμων καὶ γεννᾶται τότε τὸ ζήτημα εἰς τίνα δέον νὰ εἶναι ἐμπειστευμένη ἡ ἀνωτάτη ἐξουσία. Ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας. Ἡ ἀνωτάτη ἐξουσία ἀνήκει εἰς τὴν κοινότητα τῶν πολιτῶν, εἰς ὀλόκληρον λαόν, ἢ εἰς τὸ μεγαλύτερον μέρος τούτου. Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία δέον ν' ἀσκῆται παρὰ τῶν γενικῶν συνελεύσεων συμπάντων τῶν πολιτῶν¹, ἀναπτύσσει δὲ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς τοιαύτης ἀπόψεως².

Ἡ ἐξουσία τοῦ πρίγκηπος, ἥτις συνίσταται μόνον ἐν τῇ ἐκτελέσει τῶν νόμων, πηγάζει ἐξ ἐντολῆς παρὰ τοῦ λαοῦ καὶ δέον ἐπομένως νὰ ἀσκῆται «juxta subditorum suorum volun-

1) Βλ. Defensor pacis L. I, cap. 12: «Nos autem dicamus... legislatorem, seu causam effectivam, primum et proprium esse populo seu civium universitatem aut ejus valentiozem partem».

2) Ἐν τῷ κεφ. 13 τοῦ Iου βιβλ. τοῦ Defensor pacis π.χ. ἀναγινώσκομεν: «Civium pluritas neque prava neque indiscreta est, quantum ad pluralitatem suppositorum et in plurali tempore, omnis enim aut plurimi sanae mentis et rationis sunt et recti appetitus ad politica ad quae necessariae sunt».

tatem et consensus»¹. Ὁ πρίγκιψ ἐξ ἄλλου ἔδει ὅπως εἶναι αἰρετός².

«**États généraux**». Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον τῷ 1355 — 1356 τὰ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Ἰωάννου συγκληθέντα «**États généraux**» διεκήρυξαν ὡσαύτως τὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία πηγάζει ἐκ τοῦ λαοῦ³.

Κατὰ τὸν XV αἰῶνα ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου προοδεύει. Ἐκ τῶν πολυαρίθμων συγγραφέων τῆς ἐποχῆς ταύτης ἡ περιοριζόμεθα ν' ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα τοὺς Niccolò Cusano καὶ Aeneas Sylvius.

1) Βλ. Defensor pacis L. I, cap. 15: «Hanc autem primam dicimus legislatorem, secundariam vero quasi instrumentalem seu executivam dicimus principantem, per auctoritatem hujus a legislatiore sibi concessam, secundum formam sibi traditam ab eodem esse».

2) Βλ. **Del Vecchio**, Lezioni κ.τ.λ., σ. 53. **Laviosa**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 152 ἐν ὑποσημειώσει. **Dallari**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 3. **Ravà**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 133. **Gierke**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 125. **Treumann**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 25. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 79.

3) Ἐπίσης τὰ **États Généraux** τοῦ Tours συγκληθέντα τῷ 1484 διεκήρυξαν τὴν ἰδίαν ἀρχήν. Βλ. τὸν λόγον τοῦ Philippe Pot ἐκφωνηθέντα κατὰ τὴν συνεδρίασιν τούτων, ὅστις σὺν τοῖς ἄλλοις λέγει: «Dès lors, quelle est la puissance en France qui a le droit de régler la marche des affaires quand le roi est incapable de gouverner? Evidemment cette charge ne retourne ni à un prince, ni au conseil des princes mais au peuple **donateur du pouvoir**», ἐν Journal de Jean Masselin, Documents inédits sur l'histoire de France, 1835, σ. 18. Πρβλ. **Picot**, Histoire des Etats Généraux. **O. Tixier**, Les théories sur la souveraineté aux Etats Généraux de 1484, 1899. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ. σ. 95 κ. ἐπ. **Duguit**, Traité κ.τ.λ., τ. I, σ. 573 κ. ἐπ. **Α. Σβώλεου**, Συνταγματικὸν Δίκαιον, Ἀθῆναι, 1934, σ. 95 κ. ἐπ. Ἐπὶ τῆς φύσεως τῶν **États Généraux** κατὰ τὸν XIV καὶ XV αἰῶνα βλ. λίαν ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις ἐν **N. N. Saripolos**, La Démocratie κ.τ.λ. σ. 97 κ. ἐπ.

4) Βλ. σχετικῶς μελέτην τοῦ **Carlo Curcio**, La politica Italiana dell' 400, Firenze, 1932.

Niccolò Cusano (1401—1467). Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «*Concordantia catholica*» (1433) ὑποστηρίζει τὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, ὅπως εἶναι νόμιμος, δεόν νὰ συνάδῃ πρὸς τὴν λαϊκὴν βούλησιν. Οἱ νόμοι δεόν νὰ προέρχωνται ἐκ τῆς κοινότητος τῶν πολιτῶν, διότι ἡ κυριαρχία πηγάζει ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ ἀσκεῖται παρ' αὐτοῦ, τῆς ἐκτελεστικῆς μόνον ἐξουσίας ἐπαφιεμένης τῷ βασιλεῖ διὰ συμβάσεως ἐπιτακτικῆς ἐντολῆς, ἣτις συνήφθη μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ λαοῦ¹.

Aeneas Sylvius (1405—1464). Κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον² οἱ ἄνθρωποι μετὰ τὴν ἐκ τοῦ γήινου παραδείσου ἐκδίωξιν ἔξω ὡς ἄγρια ζῶα περιπλανώμενοι ἀνὰ τὰ ὄρη καὶ τὰ δάση. Βραδύτερον πρὸς ὠφέλειαν αὐτῶν ἴδρυσαν κοινωνίας, ἀλλὰ τότε ἤρξατο ὁ ἀμοιβαῖος ἀνταγωνισμὸς καὶ ἤναγκάσθησαν νὰ συστήσωσι κυβέρνησιν διὰ συμβάσεως, δι' ἧς μετεβίβασαν τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν τῷ αὐτοκράτορι. Τοιαύτην σύμβασιν ἀποτελεῖ καὶ κατὰ τὸν Ae. Sylvius ἡ *lex regia*, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐγένετο ἤδη λόγος³.

Οἱ Μοναρχομάχοι. Ἄλλ' ἐκεῖνοι οἵτινες σθεναρώτατα ἐκήρυξαν τὴν λαϊκὴν πηγὴν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ τὰ μέγιστα συνετέλεσαν εἰς τὴν πλήρη ἐξέλιξιν τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς καὶ τῆς μετ' αὐτῆς συνδεδεμένης περὶ κοινωνικοῦ συμβολαίου

1) Βλ. *Del Vecchio*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 53. **P. Gentile**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 53 κ. ἐπ. **Enciclopedia Italiana**, τ. XI ἐν τῇ λέξει *contrattualismo*. **Egon Zweig**, *Die Lehre vom Pouvoir Constituant* κ.τ.λ. σ. 27. **Gierke**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 126. **Rehm**, *Geschichte*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 186, σημ. 4. *Τοῦ αὐτοῦ*, *Allg. Staatsl.*, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 213. **Berolzheimer**, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σ. 132. **Atger**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 84 κ. ἐπ.

2) Βλ. ἔργον αὐτοῦ *De Ortu et Auctoritate Imperii Romani*, 1446. Πρὸβλ. **Rehm**, *Geschichte* ἐνθ' ἀνωτ., σ. 196 κ. ἐπ. **Atger**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 87 κ. ἐπ.

3) *De Ortu* κλπ. ch. I.

ιδέας, είναι οἱ λεγόμενοι Μοναρχομάχοι¹. Ἀπεκλήθησαν οὕτω,

1) Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐδόθη παρὰ τοῦ **Barclay** ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *De regno et regali potestate adversus Buchananum, Brutum, Boucherium et reliquos Monarchomachos, libri sex, 1600*. Πρὸβλ. **Gierke-Johannes Althusius und die Entwicklung der naturrechtlichen Staats-theorien**, 2α ἐκδ. Breslau, 1902, σ. 3, σημ. 3. **Saripolos**, ἐνθ' ἀν. σ. 116. Ἐπὶ τῶν Μοναρχομαχῶν ἐκτὸς τῶν ἐν τῇ παρούσῃ σημειώσῃ ἤδη ἀναφερθέντων συγγραφέων βλ. ἐπίσης: **R. Treumann**, *Die Monarchomachen. Eine Darstellung der revolutionären Staatslehre des XVI Jahrhunderts (1573—1599)*, Leipzig, 1895, ἐν: *Staats und völkerrechtlichen Abhandlungen*, von G. Jellinek und G. Meyer I, I, 1898. **Gierke**, *Deutsches Genossenschaftsrecht*, III: *Die publicistische Lehre des Mittelalters*. Τοῦ αὐτοῦ *Joh. Althusius κ.τ.λ.*, ἰδίᾳ σ. 3 κ. ἐπ., 57, 98, 147 κ. ἐπ. **Lureau**, *Doctrines politiques chez les écrivains protestants de la seconde moitié du XVIIe siècle*, 190. **G. Weil**. *Les théories sur le pouvoir royal en France pendant les guerres de religion*, 1892. **De Lagarde**, *L'esprit politique de la Réforme*, 1926. **Labitte**, *La démocratie chez les prédicateurs de la Ligue*, 2e éd., 1865. **Lossen**, *Die Lehre vom Tyrannenmord in der Christlichen Zeit*, 1894. **Huber**, *Der Jesuitenorden*, Berlin, 1873. **Eicken**, *Geschichte und System der mittelalterlichen Weltanschauung*, Stuttgart, 1887. **Hans Georg Schmidt**, *Die Lehre vom Tyrannenmord*, Tübingen und Leipzig, 1901. **A. Ravà**, *Sguardo generale alla storia delle dottrine politiche*, 1925, μέρ. 2ον, I Monarchomachi. **E. Friedberg**, ἐνθ' ἀνωτ. **Laurent**, *L'Eglise et l'Etat*, Bruxelles, 1858—62. **Kaltenborn**, *Die Vorläufer des Hugo Grotius auf dem Gebiete des jus naturae et gentium, sowie der Politik im Reformationszeitalter*, Leipzig, 1848. **H. Baudrillart**, *Bodin et son temps*, Paris, 1853. **Méaly**, *Les doctrines politiques des protestants*, 1903. **Burkle**, *Geschichte der Civilisation in England*, 1870. **Chénon**, *Théorie catholique de la souveraineté nationale*, ἐν *Revue canonique*, 1898. **Janet**, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σ. 458 κ. ἐπ. **Lasson**, *System der Rechtsphilosophie*, Berlin, 1882. **Rehm**, *Geschichte κ.τ.λ.*, σ. 215 κ. ἐπ. **R. Schmidt**, *Allgemeine Staatsl.*, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σ. 57 κ. ἐπ. **Berolzheimer**, ἐνθ' ἀνωτ., τ. II, σ. 141 κ. ἐπ. **Esmein**, *Histoire du droit français*. **Atger**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 103 κ. ἐπ. **Eug. d'Eichthal**, *Souveraineté du peuple et gouvernement*, σ. 32 κ. ἐπ. **Franck**, *Réformateurs et publicistes de l'Europe (Moyen âge, Renaissance)*, Paris, 1864, σ. 138 κ. ἐπ. **A. Σβώλου**, ἐνθ. ἀνωτ. σελ. 21.

διότι κατέληγον μέχρι τῆς ἀναγνωρίσεως εἰς τοὺς ὑπηκόους πολιτείας τινὸς τοῦ δικαιώματος καὶ τοῦ καθήκοντος νὰ φονεύωσι τὸν βασιλέα ἐκεῖνον, ὅστις παρεβίασεν τοὺς ὅρους τῆς συμβάσεως, δι' ἧς ὁ λαὸς μετεβίβασε τούτῳ τὴν ἐξουσίαν¹.

Θὰ διεξέλθωμεν ἐν ἐλαχίστοις τοὺς κυριωτέρους τῶν συγγραφέων τούτων.

Franciscus Hotomanus (1524—1590). Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «*Franco—Gallia*» (1573) κηρύσσει σαφῶς τὴν ἀρχὴν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας².

Georgius Buchananus (1506—1582). Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «*De Jure Regni apud Scotos dialogus*» (1579, 2 ἔκδ. 1580), ἀναχωρῶν ἐκ τῆς ἀρχῆς τῆς λαϊκῆς πηγῆς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας συμπεραίνει, ὅτι ἡ ἐξουσία τοῦ αὐτοκράτορος ἐκτείνεται ἐν ᾧ μέτρῳ ἡ βούλησις τοῦ λαοῦ ἐπιτρέπει, «*non sua licentia sed quod populus in se dedisset jura citi*». Καταλήγει μάλιστα μέχρι τῆς ἀναγνωρίσεως τῷ λαῷ τοῦ δικαιώματος τῆς ἀντιστάσεως καὶ τῆς ἐπαναστάσεως ἐν περιπτώσει παραβιάσεως ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ συμβολαίου, δι' οὗ μετεβιβάσθη αὐτῷ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία, διότι, λέγει, ὁ λαὸς ἔχει τότε τὸ δικαίωμα ν' ἀνακαλέσῃ τὴν ἐκχώρησιν, ἣν ἐποιήσατο : «*Omnes nationes hoc communiter sentiunt qui equid juris*

1) Ἐπὶ τῆς κυριολεξίας τοῦ ὅρου τούτου ὑφίστανται ἀντιρρήσεις. Οὕτω π.χ. ὁ **Treumann**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 7, γράφει τὰ ἑξῆς : «*Monarchomachen im wörtlichen Verstande, hat es wohl gegeben solange es Monarchen giebt; aber selbst im eigentlichen Sinne ist der Begriff nicht feststehend*». Καὶ πολὺ δικαίως, διότι οἱ πλεῖστοι τῶν Μοναρχομαχῶν ἦσαν μοναρχικοί, ἐστρέφοντο ὅμως κατὰ τῆς ἀπολύτου μοναρχίας καὶ κατὰ τοῦ μονάρχου ἐκεῖνου ὅστις παρεβίαζε τὴν σύμβασιν καὶ κατὰ συνέπειαν μετεβάλλετο εἰς τύραννον· τύραννος δὲ κατ' αὐτοὺς ἐθεωρεῖτο ὁ παρανόμως κυριαρχῶν «*o absque titulo o quod exercitium*».

2) Βλ. **Gierke**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 3—4 ἐν σημ. **Falchi** ἐνθ' ἄνωτ., σ. 13. **Margaggi**, *Les origines de la déclaration des droits de l'homme de 1789*, 2α ἔκδ. Paris, 1912, σ. 47 κ. ἐπ.

alicui populus dederit idem eum justis de causis posse repossere». Είναι μὲν ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν Buchananus ἀντίστασις ἐπιτρέπεται ἐναντίον τοῦ τυράννου καὶ οὐχὶ τοῦ βασιλέως, ἀλλ' ὁ ἴδιος ὁρίζει τὸν τύραννον ὡς τὸν παρανόμως ἄρχοντα «*o absque titulo o quoad exercitium*»¹.

Hubert Languet (1518—1581). Ἐν τῷ ἔργῳ, ἐν ᾧ ἡ δημοκρατικὴ ἀρχὴ εὗρεν σαφῆ διατύπωσιν καὶ ἀδέκαστον ἔκφρασιν ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ τῇ συμπαρομοσιᾷ ταύτῃ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, εἶναι τὸ «*Vindiciae contra tyrannos*»² τοῦ Hubert Languet.

1) Χαρακτηριστικώτατος τυγχάνει ὁ κατωτέρω διάλογος τοῦ Buchananus, *De jure regni apud Scotos dialogus*, ἔκδ. Francofurti, 1594, σ. FF8. Πρόσωπα τοῦ διαλόγου: G. Buchananus καὶ Thomas Maetellanus: Buchananus. *Mutua igitur regi cum ciuibus est pactio.*—Maetellanus. *Ita videtur.*—B. *Qui prior à conuentis recidit, contraq; quam pactus est, facit, nonne is pacta & conuenta soluit?*—M. *Soluit*—B. *Soluto igitur vinculo, quod rege cum populo continebar, quicquid iuris ex pactione ad eu, qui pacta soluit pertinebat id, reor amittitur.*—M. *Amittitur.*—B. *Is etia cum quo erat conuentum, aequè fit atq; ante stipulationem erat, liber.*—M. *Eodem plane iure, atq; eadem libertate.*—B. *Rex aute si facit, quae sunt soluende societati humanae, cuius continendae causa fuit creatus, quid eum vocamus? Tyrannum, opinor.*—B. *Tyrannus autem non modo non iustum habet imperium in populum sed etiâ populi hostis est,*—M. *Hostis profecto.*—B. *Cum hoste, ob graues et intolerabiles iniurias est iustum bellum.*—M. *Iustum sane.*—B. *Quid in eo quod cum totius humani generis hoste, hoc est tyranno, geriture?*—M. *Justissimum.*—B. *Bello autem cum hoste iusta de causa semel suscepto ius est non modo universo, sed singulis etiam hostem interimere.*—M. *Fateor.*—B.....»

2) Βλ. νεωτ. ἔκδ., Paris, 1631 καὶ γαλλ. μετάφρ., Paris, 1581. Τὸ ἔργον τοῦτο, ὅπερ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Junius Brutus, ἀποδίδεται εἰς τὸν Languet. Περὶ τούτου ὁμως ὑφίσταται ἀμφισβήτησις. Τινές, ὡς π.χ. ὁ Vaddigton, (βλ. *Revue historique*, janvier 1894) ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ ἀληθὴς συγγραφεὺς τοῦ ἔργου τούτου τυγχάνει ὁ du-

Οὗτος ἀναφερόμενος εἰς τὴν Γραφὴν παραδέχεται δύο συμβόλαια, ἓν μεταξὺ τοῦ Θεοῦ τὸ μὲν καὶ τοῦ βασιλέως ὁμοῦ μετὰ τοῦ λαοῦ τὸ δὲ καὶ δεύτερον κεχωρισμένον συμβόλαιον μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ βασιλέως ¹.

Juan Mariana (1536 — 1624). Ἄλλος σπουδαῖος συγγραφεύς, ὅστις ἔχει ἐμπνευσθῆ ὑπὸ τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, εἶναι ὁ Ἰσπανὸς Mariana ². Ἐν αὐτῷ ἀπαντᾷ καὶ ἡ ἰδέα τῆς φυσικῆς καταστάσεως ³. καὶ ἐκείνη τοῦ κοινω-

Plessis—Mornay. Πρβλ. **J. Barthélemy et P. Duez**, *Traité* κ.τ.λ. σ. 56. **Del Vecchio**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 56. **Saripolos**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 137, ἐν σημ. **Tarantino**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 20. **Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 32 κ. ἐπ. **Labitte**, ἐνθ' ἄνωτ., Introduction, § III, σ. LXI. **Gierke**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 3, σημ. 3. **Lossen**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 26, 49. **Jellinek**, *Allg. Staatsl.* ἐνθ' ἄνωτ., σ. 203, σημ. 1. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 111.

1) Βλ. **P. Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 33 κ. ἐπ. **Yves Guyot**, *La démocratie individualiste*, Paris, 1907, σ. 32 κ. ἐπ. **Gierke**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 58. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114 κ. ἐπ.

2) **Mariana**, *De rege ac regis institutione*, 1599. Ἐπὶ τούτῳ βλ. **Giro**t, *Mariana*, 1905. **Antoniades**, *Die Staatslehre des Mariana* ἐν *Archiv für Geschichte der Philosophie* τ. 21, 1908.

3) Βλ. *De rege* κ.τ.λ., L. I, ch. I, ἐνθα περιγράφει τὴν φυσικὴν κατάστασιν ὡς κατάστασιν, ἐν ἣ οἱ ἄνθρωποι ἔξων ἀπομεμονωμένοι καὶ πλανόδιοι καὶ καθ' ἣν δὲν ὑφίστατο «nullus locus fraudi, nulla mendacia, nulli potentiores». Ἡ κατάστασις αὕτη, ἔλαβε τέλος δι' ἐνός pactum societatis συναφθέντος ὑπὸ τὴν πίεσιν τῆς «multarum rerum indigentia et de l'imbecillitas corporis... qui a potentioribus promebatur mutuo se cum aliis societates foedere coustringere ceperunt». Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον ἐν Ἰσπανίᾳ ὁ **Miguel de Cervantes Saavedra**, ἐν τῷ περιφώνῳ αὐτοῦ ἔργῳ, *El ingenio hidalgo Don Quijote de la Mancha*, μερ. 1, κεφ. XI (ἐκδ. Madrid, 1902, σ. 48 κ. ἐπ.) περιγράφει ὡς ἀκολούθως τὴν φυσικὴν κατάστασιν τῆς ἀνθρωπότητος: «Después que Don Quijote hubo bien satisfecho su estomago, tomo un puno de bellotas en la mano, y mirándolas atentamente, seltò la voz à semejantes razones: «Dichosa edad y siglos dichosos aquellos á quien

νικοῦ συμβολαίου ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μάλιστα τοῦ pactum socie-

los antiguos pu:ieron nombre de dorados; y no porque en ellos el oro, que esta nuestra edad de hierro tanto se estima, se alcanzase en aquella venturosa sin fatiga alguna, sino porque entonces los que en ella vivían ignoraban estas dos palabras de tuyo y mio! Era en aquella santa edad todas las cosas comunes; á nadie le era necesario para alcanzar su ordinario sustento tomar otro trabajo que alzar la mano y alcanzarle de las robustas encinas, que liberalmente les estaban convidando con su dulce y sazonado fruto. Las claras fuentes y corrientes rios, en magnífica abundancia, sabrosas y transparentes aguas les ofrecían. En las quebras de las penas y en lo hueco de los árboles formaban su república las solícitas y discretas abejas, ofreciendo á cualquiera mano, sin interés alguno, la feliz cosecha de su dulcísimo trabajo. Los valientes alcornoques despedían de sí, sin otro artificio que el de su cortesía, sus anchas y livianas cortezas, con que se comenzaron á cubrir las casas, sobre rusticas estacas sustentadas, no má que para defensa de las inclemencias del cielo. Todo era paz entonces, todo amistad, todo concordia; aún no se había atrevido la pesada reja del corvo erado á abrir ni visitar las entrañas piadosas de nuestra primera madre; que ella, sin ser forzada, ofrecía por todas las partes de su fértil y espacioso seno lo que pudiese hartar, sustentar y deleitar á los hijos que entonces la poseían... No había la fraude, el engaño ni la malicia mezclándose con la verdad y llaneza. La justicia se estaba en sus propios términos, sin que la osasen turbar ni ofender los del favor y los del interesse, que tanto ahora la menoscaban, turban y persiguen. La ley del encaje aún no se había sentado en el entendimiento del juez, porque entonces no había que juzgar ni quien fuese juzgado. Las doncellas y la honestidad andaban, como tengo dicho, por donde quiera, solas y señoras, sin temer que la ajena desenvoltura y lascivo intento las menoscabasen, y su preservación nacia de su gusto y propia voluntad. Y ahora, en estos nuestros detestables siglos, no está segura ninguna, aunque le oculte y cierre otro nuevo laberinto como el de Creta; porque allí por los resquicios ó por el aire, con el celo de la maldita solicitud se les entra la amorosa pertinencia, y los hace dar con todo su recogimiento al traste. Para cuya seguridad, andado más los tiempos y creciendo más la malicia, se instituyó la Orden de los caballeros andantes, para defender las doncellas, amparar las viudas, y socorrer á los huérfanos y á los menesterosos. Desta Orden soy yo, hermanos cabreros....»

tatis. Οὗτος διατυποῖ πλήρως καὶ σαφῶς τὴν θεωρίαν τῆς τυραννοκτονίας, ἣν ἀνακηρύσσει ὡς δικαίωμα ἱερόν. Δὲν παραδέχεται ὅμως τὸ δικαίωμα τῆς δηλητηριάσεως τοῦ τυράννου.

Μέγιστον ἐνδιαφέρον ἐπίσης διὰ τὸ περὶ οὗ ἀσχολούμεθα ζήτημα ἔχουσι δύο σπουδαιότατοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς οἵτινες προσεπάθησαν νὰ συμβιβάσουν τὴν δημοκρατικὴν μετὰ τῆς θεοκρατικῆς ἀντιλήψεως. Πρόκειται περὶ τῶν δύο ὡσαύτως Ἰσπανῶν Ἰησουϊτῶν, τοῦ Bellarminus καὶ τοῦ Suarez.

Bellarminus (1542—1621)¹. Οὗτος ἐν τῷ ἔργῳ «*Controversiae generalis, de Summo Pontifice*»² ἔχει λίαν ἐπιρρεασθῆ ἔκ τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς³. Κατὰ τὸν Bellarminus τὸ θεῖον δίκαιον δὲν εἶναι πλέον τὸ διδασκόμενον παρὰ τῆς Γραφῆς, τῶν ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων καὶ τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλ' ἐκεῖνο ὅπερ ἐφηρμόσθη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωὴν αὐτοῦ.

Κατὰ τοῦτο ὁ βασιλεὺς δὲν δύναται νὰ στηριχθῆ ἐπὶ τοῦ θεοῦ δικαίου, διότι ὁ Χριστὸς οὐδέποτε διεξεδίκησεν ἐπίγειον βασιλείαν. Καταλήγει οὕτως εἰς τὴν ἀρνησιν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας τοῦ Πάπα.

Ἐν μεταγενεστέρῳ ὅμως ἔργῳ αὐτοῦ: «*De potestate S. Pontificis in rebus temporalis adversus Gulielmum Barclajum*», ὁ Bellarminus φοβηθεὶς τὸ ῥωμαϊκὸν δικαστήριον, ὅπερ εἶχεν ἤδη θέσει ὑπὸ ἀπαγόρευσιν τὰ προγενέστερα αὐτοῦ.

1) Ἐπὶ τοῦ Bellarminus βλ. **Fr. Xaver Arnold**, *Die Staatslehre des Kardinals Bellarmine. Ein Beitrag zur Rechts—und Staatsphilosophie des Konfessionellen Zeitalters*, München, 1934.

2) Τοῦτο εὑρεθαι ἐν τῷ 1ῳ τόμῳ τῆς πλήρους ἐκδόσεως τῶν ἔργων τοῦ συγγραφέως, Venezia, 1721.

3) Τοῦ αὐτοῦ, *De membris ecclesiae, militantis* L. III, ἐνθα ὑποστηρίζει, ὅτι ἡ ἐξουσία ἔχει ὡς ἄμεσον ὑποκείμενον τὴν ὀλότητα καὶ ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία δέου ν' ἀποτελῆ τελείαν δημοκρατίαν. Προβλ. **Duguit**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 559.

ἔργα, ἀναμιμνήσκειται τὴν θεοκρατικὴν θεωρίαν καὶ κηρύσσει, ὅτι καὶ ἡ γηίνη ἐξουσία προέρχεται ἐν τούτοις ἐκ Θεοῦ, διαμορφῶν οὕτω θεωρίαν, ἣτις κατ' ἀνάγκην, λόγῳ τῆς ἐπιθυμίας, ὅπως συμβιβάσῃ τὴν δημοκρατικὴν μετὰ τῆς θεοκρατικῆς ἰδέας, δὲν εἶναι ἄμοιρος ἀντιφάσεων καὶ ἣτις θὰ ἠδύνατο νὰ διατυπωθῆ ὡς ἀκολουθῶς: Ὁ ἄνθρωπος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πεπροικισμένος διὰ τῆς κοινωνικῆς τάσεως καὶ διὰ τοῦ ἐνστικτοῦ ὅπως ἐκλέξῃ ἀρχηγόν. Ὁ Θεὸς κατ' ἀκολουθίαν εἶναι ἡ αἰτία τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡ αἰτία τῶν ἀνθρωπίνων τάσεων, ὡς εἶναι ἡ αἰτία παντὸς δημιουργήματός του. Ἄλλ' ἡ ἐξουσία ἀναφαίνεται καὶ μεταβιβάζεται διὰ τῆς συναίνεσεως τῶν ἀνθρώπων ¹.

1) Βλ. De potestate S. Pontificis, c. 21: «Falsum est, principes politicos a solo Deo potestatem habere: habent enim illam a Deo, quatenus Deus instinctum naturalem in animis hominum inserit, ut ab aliquo gubernari velint. Ut autem gubernentur homines a regibus vel a consulibus, ab uno vel a multis, a magistratu perpetuo vel temporario, ab hominum voluntate dependet: quem admodum etiam, quod istesit rex potius quam ille, non Dei specialis iussio, sed hominum voluntas fecit». Ὡσαύτως ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ De laicis, c. 6. «Hanc potestatem immediate esse tanquam in subiecto in tota multitudine: nam haec potestas est de iure divino. At ius divinum nulli homini particulari dedit hanc potestatem: ergo dedit multitudini... Igitur potestas totius est multitudinis. Denique humana societas debet esse perfecta republica. ...In particulari singulas species regiminis esse de iure gentium non de jure naturae, nam pendet a consensu multitudinis... ex dictis sequi, hanc potestatem in particulari esse quidem a Deo, sed mediante consilio et electione humana, ut alia omnia, quae ad ius gentium pertinent. Ius enim gentium est quasi conclusio deducta ex jure naturae per humanum discursum... quod politica universa considerata est de jure divino, in particulari considerata est de jure gentium ecclesiastica omnibus modis est de jure divino et immediate a Deo». Διαγιγνώσκει τις εὐκόλως ἐνταῦθα τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἔσχευ ἐπ' αὐτοῦ ὁ S. Thomas. Πρὸβλ. F. Xaver Arnold, ἐνθ' ἀνωό., σ. 196 κ. ἑπ.

Suarez (1548—1617). Τὸ περίφημον ἔργον αὐτοῦ «*Tractatus de legibus*»¹ ἀποτελεῖ προσπάθειαν συμβιβασμοῦ τῆς θεοκρατικῆς καὶ τῆς δημοκρατικῆς ἀντιλήψεως, τῆς θείας κυριαρχίας μετὰ τῆς λαϊκῆς², καταλήγον δια πολυπλόκου, ἀλλὰ λίαν πρωτοτύπου ὅσον καὶ ἐνδιαφερούσης ἐπιχειρηματολογίας, εἰς συγχώνευσιν ἀμφοτέρων τούτων.

Κατὰ τὸν **Suarez** ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἐδρεύει ἐν τῇ κοινότητι τῶν ἀνθρώπων, κοινότητι ὅμως λαμβανομένη οὐχὶ ὡς πλῆθος ἀνθρώπων, ἀλλὰ κοινότητι συντεταγμένη καὶ καὶ τελεία, εἰς τρόπον ὥστε ν^ο ἀποτελῆ ἐν σῶμα «*corpus mysticum*» διακεκριμένον τῶν ἀποτελούντων τοῦτο ἀτόμων. Ἡ ἔνωσις τῶν ἀτόμων τούτων ἐν κοινότητι συντελεῖται διὰ τῆς κοινῆς αὐτῶν συγκαταθέσεως³.

Δέον ὅμως ἐνταῦθα νὰ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν καὶ νὰ μὴ νομίσωμεν ὅτι κατὰ τὸν **Suarez** ἡ πολιτικὴ ἐξουσία προέρχεται ἐκ τῆς βουλήσεως τῶν ἀτόμων.

1) Βλ. **Suarez**, *Tractatus de legibus ac Deo legislatore*; L. III: *De lege positiva humana secundum se et prout in pura hominis natura spectati potest*, Lugduni, 1619. Πρὸβλ. **Joaquim Carreras y Artan**, *Doctrinas de Francisco Suarez*, Genova, 1921. **Luis Recanens Siches**, *La Filosofia del derecho de Francisco Suarez*, Madrid, 1927. **C. Barcia Trelles**, *Francisco Suarez*, 1934. **H. Rommen**, *Die Staatslehre des Franz Suarez*, 1927. **L. Heilmann**, *Das Volkssouveränitätsproblem bei Suarez* (phil. Diss.) Freiburg, 1922.

2) Βλ. **A. Esmein**, *Éléments de Droit Constitutionnel français et comparé* 7e édit., revue par H. Nézard, Paris, 1921, σ. 280.

3) Βλ. *Tractatus* L. III, cap. II: «*Alio ergo modo consideranda est hominum multitudo, quatenus speciali voluntate seu communi consensu in unum corpus politicum congregantur uno societatis vinculo et ut mutuo se juvent in ordine ad unum finem politicum, quomodo efficiunt unum corpus mysticum, quod moraliter dici potest se unum, illudque consequenter indiget uno capite... Dicendum ergo est, hanc potestatem ex sola rei natura in nullo singulari homine existere sed in hominum collectione*»,

Ἀντιθέτως ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἔχει ὡς ἄμεσον πηγὴν τὸν Θεόν, οἱ δὲ συνιστῶντες τὴν κοινότητα ἀποτελοῦσι μόνον τὴν ὕλην τῆς ἐξουσίας, τὸ ὑποκείμενον ἱκανὸν νὰ δεχθῇ αὐτήν.

Ἡ ἐξουσία ἐπομένως πηγάζεται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ παρ' αὐτοῦ χορηγεῖται ἄμέσως. Ἡ ἐκχώρησις ὅμως αὕτη δὲν γίνεται δι' ἰδιαιτέρας πράξεως, διακεκριμένης τῆς πράξεως τῆς δημιουργίας, διότι οὐδεμία ἀποκάλυψις βεβαιοῖ τοιούτου εἶδους ἐκχώρησιν. Ὁ Θεὸς δι' αὐτῆς ταύτης τῆς πράξεως τῆς δημιουργίας καὶ εἰς περίοδον ἐπομένως προγενεστέραν τῆς συστάσεως τῶν κοινωνιῶν χορηγεῖ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν ὑπὸ τὴν αἴρεσιν τῆς συμπλήξεως κοινότητος. Εὐθύς ὡς συσταθῇ ἡ κοινότης τὸ «*corpus τοῦτο mysticum*», ipso facto «*ex natura rei, per modum proprietatis consequentis naturam*» καὶ θεία προνοία, ἀναφαίνεται ἡ πολιτικὴ ἐξουσία.

Δὲν προέρχεται λοιπὸν ἡ ἐξουσία ἐκ τῶν ἀτόμων, διότι πρὶν ἢ συσταθῇ ἡ κοινότης οὐδεμίαν τὰ άτομα κέκτηνται ἐξουσίαν, εἴτε ὡς άτομα, εἴτε ὡς ἀπλοῦν σύνολον. Ἡ βούλησις ἄρα τῶν ἀτόμων δὲν εἶναι ἡ ποιητικὴ αἰτία τῆς ἐξουσίας· ἡ ποιητικὴ αἰτία εἶναι ὁ Θεὸς μόνος, ὅστις χορηγεῖ τὴν ἐξουσίαν τῇ κοινότητι, μέσῳ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς βουλήσεως καὶ τῆς συγκαταθέσεως τῶν ἀτόμων.

Ἡ βούλησις τῶν ἀτόμων εἶναι ἀναγκαία μόνον ὅπως συσταθῇ ἡ κοινότης, ἵνα ὅμως ἔχει ἡ κοινότης τὴν ἐξουσίαν, δὲν ἔχει ἀνάγκην εἰδικῆς πρὸς τοῦτο πράξεως τῶν ἀτόμων, ἐφ' ὅσον ἡ ἐξουσία εἶναι συμφυῆς πρὸς τὸ γεγονὸς καθ' ἑαυτὸ τῆς συστάσεως τῆς κοινότητος. Ἡ βούλησις ἐπομένως τῶν ἀτόμων δὲν θὰ ἠδύνατο οὔτε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἐξουσίας, οὔτε νὰ καταργήσῃ ταύτην¹.

Τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον ὑφίσταται μόνον διὰ τὴν σύστασιν τῆς κοινότητος καὶ δὲν εἶναι παραγωγὸν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας. Τὴν κοινότητα συνιστῶν κοινωνικὸν τοῦτο συμβόλαιον

1) *Tractatus*, III, cap. II καὶ III.

ἀποτελεῖ μόνον προϋπόθεσιν καὶ οὐχὶ αἰτίαν τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ¹.

Ταῦτα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν οὐσίαν γενικῶς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν ταύτης πηγὴν.

Ὅσον ὁμως ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐξουσίαν *in concreto* καὶ τὴν ἐνάσκησιν ταύτης, ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καὶ ἐκλέξη μεταξὺ τῶν διαφόρων τύπων τῶν κυβερνήσεων, διότι τὸ φυσικὸν Δίκαιον δὲν ὑποχρεοῖ τὴν κοινότητα εἰς ἄμεσον ταύτης ἐνάσκησιν. «Καίτοι ἡ ἐξουσία, γράφει ὁ Suarez, θεωρεῖται ὡς φυσικὴ ἰδιότης τῆς τελείας τῶν ἀνθρώπων κοινότητος ὡς τοιαύτης, οὐχ ἤττον δὲν εἶναι ἐν ταύτῃ *immutabiliter*, ἀλλὰ δύναται διὰ τῆς συγκαταθέσεως αὐτῆς ἢ κοινότητος καὶ μεταβιβάσει ταύτην εἰς ἕτερον ὑποκείμενον» ². «Ὅθεν ὅπως μεταβιβάσει ταύτην, γράφει ἄλλαχοῦ ³, εἰς χεῖρας προσώπου τινός, κυριάρχου πρίγκιπος, εἶναι ἀνάγκη ὅπως ὁ τελευταῖος οὗτος κατέχη τὴν ἐξουσίαν τῇ συγκαταθέσει τοῦ λαοῦ». Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ συμβολαίου ὑποταγῆς, *pactum subjectionis*.

Johannes Althusius (1557—1638). Μεταξὺ τῶν Μοναρχομαχῶν θὰ ἠδύνατο καὶ ὁ γερμανὸς Καλβινιστῆς J. Althusius ⁴, εἰς τὴν μελέτην τοῦ ὁποίου ὁ Gierke ἀφιέρωσεν ὀγκώδη πραγματείαν ⁵ ἀποδίδων εἰς τὸ ἔργον τοῦ συγγρα

1) **Esmein**, *Éléments* κ.τ.λ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 286.

2) **Tractatus**, L. III, cap. III, No 6.

3) **Tractatus**, L. III, cap. II, § 2.

4) **Johannis Althusii**, *Politica methodice digesta et exemplis sacris et profanis illustrata*, Herborn, 1603, 2 ἔκδ. καὶ Groningen 1610, 3η ἔκδ., Herbon, 1614, 4 ἔκδ., Herbon, 1625. Μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐξετυπώθη τὸ ἔργον τοῦ τοῦ 1643, ἐν Leyden, 1651 ἐν Amsterdam, καὶ 1654 ἐν Herbon.

5) **Gierke**, *Johannes Althusius und die Entwicklung der natürlichen Staatstheorien. Zugleich ein Beitrag zur Geschichte der Rechtssystematik. Zweite durch Zusätze vermehrte Ausgabe*, Breslau, 1902.

φρέως τούτου μεγίστην σπουδαιότητα¹ καὶ θεωρῶν τοῦτον ὡς τὸν «Schöpfer einer eigentlichen Theorie des contrat social»².

Ὁ Althusius ἀναπτύσσει τὴν θεωρίαν τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνωτάτη ἐξουσία ἐδρεύει ἐν τῷ λαῷ. Διαστέλλει τὴν μορφήν τῆς πολιτείας ἀπὸ τῆς μορφῆς τῆς κυβερνήσεως³.

Παραδέχεται τρία διαδοχικὰ κοινωνικὰ συμβόλαια. Κατὰ πρῶτον ἐν ἰδιωτικὸν συμβόλαιον μεταξὺ τῶν μονήρη βίον διαβιῶσαντων ἀνθρώπων, δυνάμει τοῦ ὁποίου ἐσχηματίσθησαν αἱ μικραὶ κοινωνίαι, ὡς ἡ οἰκογένεια, ἡ ἡ ἀπλῆ γειτνίασις, αἵτινες ἀπετέλεσαν τοὺς πυρῆνας τῶν μεγαλυτέρων τοιούτων.

Ἀκολουθῶς δεύτερον μεταξὺ τῶν μικρῶν τούτων κοινωνιῶν συμβόλαιον, ὅπερ ἐσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἴδρυσιν εὐρυτέ-

1) Οὐχ ἦττον ὁ **Treumann** ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ: *Die Monarchomachen* κ.τ.λ., ἀμφισβητεῖ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα, ἣν ὁ Gierke ἀποδίδει τῷ ἔργῳ τοῦ Althusius καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Althusius δὲν ἔκαμεν ἄλλο τι εἰμὴ νὰ ἐκθέσῃ τὰς σκέψεις τῶν Μοναρχομανῶν καὶ τὸ συστηματοποίησιν τὰς πολιτικὰς ιδέας τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ: «Die grosse Bedeutung die Althusius von Gierke in seinem vortrefflichen Werke «Johannes Althusius» zugeschrieben wird, können wir in ihm nicht erkennen: mag ihm der Ruhm bleiben, zuerst ein vollständiges, streng systematisches Lehrbuch des allgemeinen Staatsrechts ausgearbeitet zu haben, der «Schöpfer» der Theorie des contrat social ist er ebensowenig wie Hugo Grotius» σ. 9.

2) **Gierke**, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 89, πρβλ. σ. 76. Τοῦτο ἀμφισβητεῖ ὁ **G. Jellinek**, *Allgemeine Staatslehre*, 3η ἔκδ. 1929, σ. 206, σημ. β. Βλ. ἐν τούτοις ἀπάντησιν εἰς τὸν Jellinek καὶ Treumann, ἐνθ' ἀνωτ., τοῦ Gierke, ἐνθ' ἀνωτ. *Zusätze*, σ. 329, σημ. 10. Πρβδ. **Höffding**, *Histoire de la philosophie moderne*, γαλλ. μετ. 1906, τ. I, σ. 51. **Esmein**, *Éléments* κλπ. σ. 286. **Carré de Malberg**, *Contribution à la théorie générale de l'État*, Paris, 1920—22, τ. I, σ. 51 κ. ἐπ. **G. Carle**, *La vita del diritto* κ.τ.λ., σ. 486. **Forti**, *Istituzioni civili*, τ. I, σ. 468.

3) **Höffding**, ἐνθ' ἀνωτ., τ. I, σ. 521.

ρων κοινωνιῶν οὐχὶ πλέον ἰδιωτικῶν, ἀλλὰ πολιτικῶν. Τὰ δύο ἀνωτέρω εἶναι *pacta societatis*.

Τέλος τρίτον συμβόλαιον, *pactum subjectionis*, συναφθὲν μεταξὺ ὀλοκλήρου τοῦ λαοῦ ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐκείνων, οἵτινες ἔμελλε νὰ κυβερνήσωσι ¹.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω ὀνομασθέντων συγγραφέων δὲν ἐξηγητήσαμεν ² ὀλόκληρον τὸν κατάλογον τῶν Μοναρχομαχῶν, ἀπλῶς ἐλάβομεν μόνον ἐκείνους, οὓς θεωροῦμεν τοὺς μᾶλλον σπουδαιότερους ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς θέμα.

Δέον ἐξ ἄλλου νὰ προσθέσωμεν, ὅτι κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν καὶ ἐν ἄλλοις συγγραφεῦσιν, οἵτινες δὲν ὑπάγονται ἐν τῇ κατη-

1) **Gierke**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 21 κ. ἐπ. 35, 48, 99 κ. ἐπ. 129 κ. ἐπ., 115 κ. ἐπ. **Höfding**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. I, σ. 51 κ. ἐπ. **Saripolos**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 137 ἐν σημειώσει. **Liermann**, *Die Rechtsphilosophie des Jean—Jacques Rousseau*, 1898, σ. 20 κ. ἐπ. **Atger**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 121 κ. ἐπ.

2) Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀναφερθέντων θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀναφέρωμεν καὶ πλείστους ἄλλους, ὡς π.χ. τὸν **Rossaeus**, *De justa Reipublicae Christianae in Reges impios et haereticos auctoritatae*, 1590, τὸν **Boucher**, *De justa Henrici III, abdicatione et Francorum Regno Lugduni*, 1591, τὸν **Marius Salomonius**, *Patritius Romanus, de principatu, libri VI, Parisiis* 1578. Οὗτος ρητῶς ἐκθέτει τὴν ἰδέαν ἑνὸς κοινωνικοῦ συμβολαίου συναφθέντος μεταξὺ τῶν ἀτόμων. Τοῦ **Lambertus Danaeus**, *Politicae Christianae, Parisiis*, 1596. **Molina** κ. ἄ. Ὡσαύτως καὶ τινὰ ἀνώνυμα ἔργα, ὡς π.χ. «*De jure Magistratum in subditos et officio subditorum erga Magistratus*», βλ. ἐκδ. Magdeburg, 1604, ἐπίσης ὁμοῦ μετὰ τοῦ *Vindicia contra tyrannos* ἐν ἐκδ. Hanov. 1595, σ. 203 κ. ἐπ.. «*Le dialogue d'Archon et Politie*», «*Les discours politiques des diverses puissances établies de Dieu au monde*», «*Les mémoires de l'Etat de France sous Charles IX*» 1578, ἀνώνυμον σύνοψιν περιλαμβάνουσαν σειρὰν μονογραφιῶν, ἐν αἷς καὶ τὴν περίφημον «*Contre un*» de La Boétie. Τὰ πλεῖστα ὁμῶς τῶν ἔργων τούτων δὲν εἶναι ἄλλο εἰ μὴ ἐκθεσις καὶ σχόλια ἰδίᾳ τοῦ **Hoto-** n. an καὶ τοῦ **H. Languet**. Βλ. **Treumann**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 13.

γορία τῶν Μοναρχομαχῶν, εὔρηται θεωρία περὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Περιοριζόμεθα ἔνταῦθα νὰ ἀναφέρωμεν τὸν σπουδαιότερον πάντων **Richard Hooker** (1553-1600)¹.

Πρὶν ἢ περατώσωμεν τὴν παροῦσαν παράγραφον κρίνομεν εὔλογον νὰ ἀναφέρωμεν ἔνταῦθα δύο σπουδαίους ἐπίσης συγγραφεῖς, οἵτινες, καίτοι μεταγενέστεροι τοῦ Grotius, σχετίζονται πρὸς τοὺς μεταξὺ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς ἐξουσίας ἀγῶνας. Πρόκειται περὶ τῶν Jurieu καὶ Fénelon.

Pierre Jurieu (1637—1713)². Ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀντιτίθεται σθεναρῶς πρὸς θεοκρατικοὺς συγγραφεῖς καὶ τοὺς ἀπολογητὰς τῆς ἀπολύτου μοναρχίας, ἀποφαινόμενος, ὅτι ὁ λαὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς κάτοχος καὶ θεματοφύλαξ τῆς κυριαρχίας, ἦν μόνον ἐκχωρεῖ διὰ συμβάσεως τῷ πρίγκιπι, ἐπιφυλοσσομένης ἑαυτῷ τὸ δικαίωμα τῆς ἀνακλήσεως, ἐν ἣ περιπτώσει ὁ πρίγκιψ κακὴν ἐποιήσατο χρῆσιν τῆς ἐξουσίας· ἀνήκει δὲ τῷ λαῷ τὸ δικαίωμα

1) **R. Hooker**, *The Laws ecclesiastical Polity* ἐν 8 βιβλ. Τὰ τέσσαρα πρῶτα βιβλία ἐδημοσιεύθησαν τῷ 1594, τὸ 5ον τῷ 1597, τὸ 6ον καὶ 8ον τῷ 1648, τὸ 7ον τῷ 1662. Βλ. ἐπὶ τοῦ **Hooker** **A. Passerin d' Entrèves**, *Riccardo Hooker—Contributo alla teoria e storia del diritto naturale*, Torino, 1932 (in *Memorie dell' Istituto giuridico della R. Università di Torino*, s. 2a, memoria 22). Τοῦ αὐτοῦ **Hooker** καὶ **Locke**—*Un contributo alla storia del contratto sociale*. Ἐν *Studi filosofico—giuridici dedicati a G. Del Vecchio*, 1931. **G. Jellinek**, *Allg.*, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 205. **Albert Schinz**, *La pensée de J—J. Rousseau*, Paris, Alcan, 1929, σ. 351, σημ. 1.

2) **Jurieu**, *Lettres pastorales aux fidèles qui gémissent sous la captivité de Babylone*, Rotterdam, 1638. Βλ. ἐπίσης **Bossuet**, *Ve avertissement aux protestants sur les lettres du ministre Jurieu* (*Oeuvres de Bossuet* édit. Didot, 1852, IV), ἰδίᾳ τὴν παράγραφον ὑπὸ τὸν τίτλον: *Principes de la politique de M. Jurieu et leur absurdité*. Πρὸβλ. **Lureau**, *Les doctrines politiques de Jurieu*, thèse Bordeaux, 1904.

νά ἐκτιμήσῃ ἐλευθέρως καὶ ἀπολύτως κατὰ πόσον ὁ πρίγκιψ παρεβίασεν ἢ οὐ τὴν σύμβασιν¹.

François Fénelon (1651—1715)². Οὗτος ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι πᾶσα μορφή τῆς ἐξουσίας προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ. Ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς ἀνιερότατος τῆς διὰ κατακτήσεως ἢ διὰ σφετερισμοῦ ἐπιβληθείσης ἐξουσίας καὶ ἀρνεῖται τὸ δίκαιον τῆς κληρονομικότητος. Ὁ μόνος δίκαιος καὶ ἠθικὸς τρόπος κτήσεως τῆς ἐξουσίας εἶναι ἡ λαϊκὴ βούλησις καὶ ἐπομένως ἡ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐκλογή τοῦ ἀνωτάτου ἀρχοντος. Ὁ βαθμὸς τῆς νομιμότητος μορφῆς τινὸς τῆς ἐξουσίας εἶναι εὐθέως ἀνάλογος πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς συγκαταθέσεως, ἣτις συνδέει τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς³. Ὁ Fénelon ὅμως δὲν ἔμεινε πιστὸς εἰς τὴν λογικὴν τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἣτις εἶναι καὶ ἡ λογικὴ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, διότι δὲν ἔσχε τὸ θάρρος ν' ἀπελευθερωθῇ ἐκ τῆς μοναρχικῆς ἐπιρροῆς.

1) **Jurieu**, XVIIIe lettre pastorale : «il faut qu'il y ait dans les sociétés certaine autorité qui ne soit pas obligée d'avoir raison pour valider ses actes ; or, cette autorité n'est que dans le peuple».

2) Ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Fénelon, βλ. «Plan de gouvernement», «Examen de conscience sur les devoirs de la Royauté». Ἐπίσης καὶ τὸ «Essai philosophique sur le gouvernement civil» ἔργον τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Ramasay. Πρὸ βλ. **Denis**, politique de Fénelon, Caen, 1868. **Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 292 κ. ἐπ. **A. Bonnel**, La controverse de Fénelon et Bossuet, Paris, 1894—95. **G. Gidel**, La politique de Fénelon, Paris, 1907.

3) Τοῦτο ὅμως εἶναι ἐν ἀντιφάσει πρὸς τὴν θεοκρατικὴν ἀρχήν, ἣτις ὁπετέλεσε τὴν ἀφειρητρίαν τῆς θεωρίας αὐτοῦ. Πράγματι εἰάν ὁ Θεὸς εἶναι ἡ πηγὴ πάσης μορφῆς τῆς ἐξουσίας δὲν θὰ ἔδει νὰ κηρυχθῶσιν ἄδικοι τρόποι τινὲς κτήσεως τῆς ἐξουσίας, διότι θὰ κατέληγέ τις οὕτως εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἐνίοτε πηγὴ τῆς ἀδικίας. Βλ. **Janet**, ἐνθ' ἄνωτ., τ. II, σ. 292 κ. ἐπ. **Falchi**, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 76 κ. ἐπ.